

В І Д Г У К

офіційного опонента

доктора філософських наук, професора Христокіна Геннадія Володимировича на дисертаційне дослідження Брильова Дениса Валентиновича «Історія ісламу в Україні кінця ХІХ – початку ХХІ століть», подане на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальностями 09.00.11 – релігієзнавство та 09.00.14 – богослов'я

В Україні захист докторських дисертацій пов'язаних із темою ісламу є досить рідкісним явищем, сьогодні ми маємо можливість ознайомитися з результатами роботи Брильова Дениса Валентиновича, який представляє нам цікаву роботу присвячену історії ісламу в Україні кінця ХІХ – початку ХХІ століть. Актуальність теми зумовлена тим, що іслам в Україні має давню історію, витоки присутності ісламу на теренах сучасної України починається ще за часів існування давньоруської держави, яка вела торгівлю з Арабським халіфатом і Волзькою Булгарією. Згодом присутність ісламу на українських землях була тісно пов'язана з існуванням спочатку Золотої Орди, а потім – Кримського ханату та Османської імперії. Крім того, локальні громади мусульман – кримських татар, – виникли в Західній Україні в результаті військових союзів Запорізької Січі і Кримського ханату, спрямованих проти Речі Посполитої. Чергова хвиля появи мусульманського населення на українських землях відноситься до ХІХ ст., зокрема з середини ХІХ ст. в Одесі існувала мусульманська спільнота, яка складалася переважно з волзьких татар, та закавказьких мусульман. Кількість татар в Київській губернії різко зростає наприкінці ХІХ ст. у зв'язку з дислокацією в Київському військовому окрузі татаро-башкирських військових частин.

Фактор ісламу як цивілізаційний вплив постійно присутній в історії України, яка фактично виступала фронтірною зоною трьох цивілізаційних утворень: західно-католицької, російсько-православної та мусульманської. Причому ісламський культурний вплив не варто применшувати. Багато хто з дослідників пише не лише про важливі військові союзи і перемоги козаків

та кримських татар, але й про більш широкі чинники соціо-культурних впливів ісламу періоду козаччини, гетьманщини та в імперський період домінування Росії. Окремою і самостійною силою і важливим форпостом ісламу став кримський султанат, який довгий час перебував в полі релігійних і політичних впливів Османської імперії. Тому в дисертації зроблено вірний висновок, що іслам на території сучасної України, не можна розглядати як чужу і привнесене релігійну традицію.

В сучасному глобалізованому світі, для якого характерне активне «велике повернення» релігії у публічну сферу, роль ісламу суттєво зростає. Під гаслами цієї релігії відбуваються політичні та національні процеси відродження. Риторика ісламу, часто, стає прикриттям для діяльності радикальних релігійних угруповань. В контексті світової безпеки іслам виступає важливим фактором, який здатен впливати на самі різні політичні та державотворчі процеси в світі.

Наукове вивчення процесів формування та інституалізації української умми, дає можливість спрогнозувати тенденції її подальшого розвитку та попередити або мінімізувати можливі проблеми як у конкретній ісламській спільноті, так і в просторі міжцивілізаційних взаємодій. Останнє є вкрай актуальним для нашої держави з огляду на факт чисельного зростання мусульманської спільноти, в якій на сьогодні – як і в цілому у світі, – спостерігається посилення трансформаційних тенденцій, що призводить, зокрема, і до посилення конфліктогенного потенціалу.

Специфіка дисертаційного дослідження Брильова полягає саме в тому, що він зміг підійти до аналізу історії та інституалізації ісламу з використанням методології дискурс аналізу, що дало йому можливість здійснити релігієзнавче осмислення сутнісних характеристик інституційно-дискурсивних трансформацій ісламу на теренах України періоду кінця XIX – початку XXI століть.

Важливим здобутком дисертації можна вважати потужну джерельну базу. Основну групу джерел для висвітлення особливостей інституційного розвитку мусульманської спільноти періоду кінця XIX – початку XXI ст. становлять архівні документи, значна доля яких уперше запроваджується до наукового обігу. Джерельна база дослідження є репрезентативною, багатоплановою і багатовидовою. Різноманітний комплекс історичних джерел та їх аналіз допомагають розкрити інституційні трансформації мусульманської спільноти України у досліджуваний період. Цікавими знахідками дисертанта можна вважати введення до наукового обігу унікальних документів з «недоступного раніше українським дослідникам приватного архіву мулли підпільної мусульманської громади м. Києва Парси Ахатова. Крім того, автор долучає до наукового обігу матеріали з архіву Ради у справах релігійних культів, що зберігаються в ЦДАВО України» (12).

Коло питань, охоплених дисертацією, і специфіка проблем, що знаходиться на межі сфери наукових інтересів релігієзнавства, богослов'я, історії, політології, соціології, антропології й інших соціогуманітарних наук обумовили використання міждисциплінарної методології. Крім загальнонаукової методології, в дисертації також використані принципи цивілізаційного та інституціонального підходів.

Достатньо уваги в дисертації приділено аналізу становища мусульманських громад на території радянської України. Незважаючи на своє формальне «неіснування» в радянській Україні, українські мусульмани через фігури, подібні Парсі Ахатову, залишалися частиною умовної радянської умми, вони не були повністю відчужені від мусульманського співтовариства, від механізмів передачі релігійного знання, що дозволяло зберігати українським мусульманам свою конфесійну і ширше – етноконфесійну ідентичність.

Досить справедливими є висновки автора про те, що донедавна найбільшим впливом на формування мусульманської спільноти в Україні мали три основних центри – Духовне управління мусульман України, асоціація громадських організацій «Альраїд» (спільно з ДУМУ «Умма»), та Духовне управління мусульман Криму. І хоча автор намагається показати, що приваліючий вплив серед ісламських організацій має саме ДУМУ, насправді не менший вплив мають асоціація громадських організацій «Альраїд» та ДУМУ «Умма». Щодо останніх досить сумнівними і мало обґрунтованими виглядають твердження про те, що «ідеологічно, організаційно та фінансово ці організації мають зв'язки з глобальним рухом Братів-мусульман, і з цієї причини вони уособлюють ісламістську тенденцію в українському ісламі» (19). В цих та подібних висновках, які є скоріше оціночними, а не фактологічними твердженнями автора, можна прослідкувати певні ідейні упередженості дисертанта. Дивно, але він висловлює їх стосовно усіх релігійних центрів, крім ДУМУ, прихильників інших він вважає не лише опонентами ДУМУ, але й, чомусь, своїми опонентами.

Цікавими здобутками дисертації можна вважати висвітлення формування та особливості ісламського дискурсу в сучасній Україні: його мовного, теологічного та політичного вимірів. Не менш важливим і цікавим можна вважати вивчення освітньої та економічної компоненти ісламського руху в Україні. Загалом перед нами добротне дисертаційне дослідження, яке в повній мірі виконує поставлені завдання. Виклад матеріалу є достатньо вичерпним, повним, висновки в цілому обґрунтовані. В роботі використана значна джерельна база, в повній мірі продемонстровано володіння сучасними критичними джерелами і методами наукового дослідження. Автор демонструє гарну обізнаність в історичних аспектах розвитку ісламу. Але попри важливі здобутки, дисертація має і явні недоліки.

1. Для докторської дисертації, яка претендує на статус філософської можна було б очікувати більше філософського аналізу й узагальнень. Проте автор приводить чимало цитат і суджень, які носять скоріше описовий характер (стор. 93-102; стор. 157-167 і далі). По іншій спеціальності дисертація номінована на статус богословської, але в ній, на нашу думку, мала б бути більш виразно присутня саме богословська проблематика. Тоді як у представленому дослідженні здійснюється комплексний історико-релігієзнавчий аналіз історії становлення ісламу в Україні та лише деяких формальних аспектів богословського дискурсу ісламу. Але дослідження необхідно далі розвивати у напрямку поглиблення богословського аналізу, критичного богословського переосмислення спадщини усіх течій українського ісламу, серед іншого – тієї, до якої належить сам дисертант як вірянин і богослов. Здається, що автор дисертації боявся поглиблювати богословську критичність, оскільки довелося б визнати наявність недоліків у богословському дискурсі власного напрямку, а тому обмежився загальними ідейними судженнями, творячи богословську світоглядну картину більше, ніж власне необхідний критичний аналіз. При такому ескізному зображенні легше підкреслювати власні позитивні риси та побіжно критикувати опонентів через їх неортодоксальні характеристики. Такі речі допустимі у статтях, навіть аналітичних, але мають бути подолані в дисертаційному тексті.

2. Не зовсім зрозуміло як саме автор використовує деякі заявлені методи наукового дослідження. Зокрема, він каже про використання епістемологічного анархізму П. Фейєрабенда (стор. 17), але де саме він використовує цей метод в роботі? В чому це проявляється?

3. Автор гарно знає і аналізує ісламський релігійний дискурс, він намагається показати зміни і трансформації цього дискурсу в риторичі представників різних напрямів ісламу в Україні. Але автору не завжди вдається залишатися нейтральним і зберігати принципи академізму і позаконфесійності в аналізі релігійного дискурсу ісламських течій. Більше

того, часом здається, що автор схиляється до презентації одного з напрямів в українському ісламі – ДУМУ. Наприклад, ДУМУ присвячено – стор. 184-193, а самому руху ал-Ахбаш - стор. 220-234, не рахуючи багатьох інших посилань по тексту, тоді як іншим течіям приділено значно менше уваги, а коли вони згадуються, то переважно в критичному аспекті.

4. Як нам здається Брильов не завжди об'єктивно аналізує риторичні опонентів ДУМУ, зокрема позицію муфтія ДУМУ «Умма» Саїда Ісмагілова. Звертає на себе увагу, що майже в усіх випадках, коли дисертант згадує муфтія Саїда, він говорить про нього критично. Відчувається певна релігійна вмотивованість дослідника. Зокрема, Брильов стверджує про «співпрацю Саїда Ісмагілова з веб-сайтом російськомовних мусульман Аліф-ТВ, чия політика полягає в ототожненні російськомовних мусульман з російською мусульманською спільнотою, та пропаганді ідеї їхньої спільності» (стор. 300), а також його висновки про російську зорієнтованість муфтія Саїда на тій підставі, що він читає п'ятничні проповіді російською мовою. Як нам здається такі зауваження є поверхневими і не відображають суті справи. Нам вдалося прослухати проповіді Саїда у відкритому доступі, він справді промовляє їх російською, коли виступає в Києві, але коли він проповідує у Львові, то говорить з вірянами українською. Крім того, всім відома проукраїнська і навіть радикально патріотична позиція муфтія Саїда Ісмагілова, якого важко запідозрити у нелояльності Україні.

5. В зв'язку з попереднім хотілося б спитати, чи звертався автор за коментарями чи роз'ясненнями до представників ДУМУ «Умма» та «Альраїд», щодо позиції й поглядів їх представників? Чи вдалося Вам як релігієзнавцю, наприклад, взяти інтерв'ю у Саїда Ісмагілова, який би зміг пояснити свою позицію і своє сприйняття/несприйняття ідей Л. Гумільова, або його ставлення до поглядів російського салафітського проповідника Саїда Бурятського (Олександра Тихомирова). Складається враження, що

замість прямого інтерв'ю, дисертант просто звертався до виступів чи дописів у соцмережах, які не завжди є репрезентативними.

6. В роботі прослідковуються певні спрощення. У декількох місцях поняття «ваггабізм» і «салафізм» використовуються як повні синоніми. Насправді, сучасний салафізм значно розширив власні ідеологічні, політичні, релігійні рамки в порівнянні з ваггабізмом. Тому не варто їх без додаткових уточнень ставити в один рядок.

7. Робота містить окремі неточні формулювання. Брильов підкреслює тісний зв'язок між деякими ісламськими організаціями в Україні та рухами «Хізб ут-Тахрір» та «Брати мусульмани». З приводу першого, то хотілося б більшої аргументації, яка б довела такі зв'язки. З приводу другого, варто зауважити, що «Брати-мусульмани та «Хізб ут-Тахрір» не є терористичними (екстремістськими) організаціями у більшості демократичних країн і в Україні, хоча і визнані такими у деяких арабських «авторитарних» країнах і в РФ. Варто зауважити, що послідовники більшості салафітських напрямків теж далекі від тероризму. Тому, коли ми читаємо такі цитати в дисертації: «Головною складовою ідеології ДУМУ є боротьба з екстремізмом та тероризмом під гаслами ісламу, в першу чергу, з послідовниками ваггабізму (салафізму), транснаціонального руху «Братів-мусульман» та партії «Хізб ут-Тахрір» (ст. 195), то виникає питання чому автор відносить ці організації до екстремістських та терористичних? Чию думку транслює дисертант? Чи є це незалежною позицією релігієзнавця? Чи є це об'єктивністю академічного богослова?

8. Під час розповіді про аль-Ахбаш (ідеї якої наслідуює ДУМУ) – вказано, що течія використовує практику такфіру – звинувачення у невір'ї. Проте не уточнюється, що така практика не схвалюється більшістю сучасних релігійних авторитетів ісламу, що є важливим з огляду на роль і місце, яке ДУМУ посідає у релігійному житті українських мусульман.

9. Подана в дисертації інформації не завжди є актуальною. Так, читаємо: «Ще одним важливим компонентом ідеології ВАГО «Альрайд» є

«палестинське питання». На сайтах організації, в газеті «Арраїд» регулярно висвітлюються події в Палестині» (ст. 217). Але на сайті організації alraid.org практично немає матеріалів про «палестинське питання», а сама газета – не виходить з 2015 року. Також, автор робить деякі посилання, які стосуються подій 20-25-річної давнини (цитата: «зокрема, в № 3 за листопад 1998 р. у статті «Мусульманські громади та їх зв'язки з немусульманськими громадами»»). Хіба за цей час нічого не змінилося у діяльності цієї організації і варто посилатися на подібні статті?

10. Відчувається непослідовність позиції Брильова, коли він звертається до питання використання мови мусульманськими релігійними спільнотами в Україні. Коли він говорить, що ДУМУ використовує російську, то через те, що вона «об'єднує мусульман з багатьох етнічних груп (що переважно походять з колишнього Радянського союзу), для яких російська мова лишається мовою міжетнічного спілкування» (стор. 302), а коли згадується використання російської під час проповідей в ДУМУ «Умма», то це подається як свідчення тісного зв'язку із російськомовним ісламським дискурсом (стор. 300). Чому взагалі стала можливою така непослідовна позиція? Чим вона може бути виправдана?

11. Яка, на думку дисертанта, має бути богословська позиція ісламу під час анексії Криму та військової агресії РФ в Східних областях України? Як би Денис Валентинович пояснив участь представників ісламу у захисті територіальної цілісності України, коли вони приймають участь в бойових діях на боці України? Це особиста позиція мусульманина чи його громадянський обов'язок?

12. Актуальним досягненням сучасної релігієзнавчої думки є ідея співпраці і толерантності усіх релігійних напрямів в Україні. Цікаво почути думку дисертанта, чи може іслам приймати участь в активному провадженні громадянського суспільства як запоруки миру та демократії в країні? Як загалом іслам ставиться до демократії та громадянського суспільства?

Висловлені зауваження не знижують позитивної оцінки отриманих у дисертації результатів, але є приводом для подальших досліджень та дискусій. В цілому поставлена мета у дисертації досягнута. Дисертація має значний евристичний потенціал, а представлені рефлексії можуть бути продовжені а подальших дослідженнях дисертанта. Робота відрізняється структурною чіткістю й обґрунтованістю положень, що виносяться на захист, і є завершеною самостійною роботою дисертанта. Знайомство зі змістом дисертації, публікаціями автора та авторефератом дають підставу для загального висновку про те, що робота **Брильова Дениса Валентиновича «Історія ісламу в Україні кінця ХІХ – початку ХХІ століть»** є самостійним завершеним дослідженням актуальної наукової проблеми, містить наукові досягнення та відповідає вимогам п.п. 9, 11, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року (із відповідними змінами), а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.14 – богослов'я і за спеціальністю 09.00.11 - релігієзнавство.

Офіційний опонент,

доктор філософських наук,

професор, професор кафедри

філософії та політології

Університету державної

фіскальної служби України

Вершеч
Г.В. Христокін
Підпис *Г.В. Христокін*
засвідчую:
Директор УДФС України
В. Дуба
04 04 2021 р.

